

Talat Paşa (1874-1921)

Asıl adı Mehmed Talât'tır. 1 Eylül 1874'te Edirne'de doğdu. Talât Bey'in babası, Ahmet Vasıf Efendi, annesi, Hürmüz Hanımdır. Talât Bey üç yaşında iken ailesi Doksanüç Harbi'nin şiddetli günlerinde İstanbul'a göçmüş, burada Çatladıkapı civarında oturmuştu. Bir yıl kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Edirne'ye geri dönmüşlerdi.

Talât Bey, Vize iptidai mektebinde okuduktan sonra Edirne Askeri Rüştiyesi'ne girdi. İdadi, yani liseye giremedi. Ailesinin ekonomik durumu yetersiz olduğu için bundan sonra da okumaya fırsat bulamadı.

Memuriyete, Edirne Posta-Telgraf idaresinde stajyer memur olarak başladı. Bir yıl sonra 24 Temmuz 1891'de üç yüz kuruş maaşla Edirne vilayeti telgraf deposu başmüdürlük mukayyitliğine atandı. Buradaki vazifesine devam ettiği sırada politikaya bulaştığı iddiasıyla, Edirne İstinaf Mahkemesi'nce üç sene kalebentliğe mahkum edilmişti. Bunun üzerine, 30 Haziran 1897'de görevinden azledilerek Edirne hapisanesine konulmuştu.

Talât Bey, yaklaşık bir buçuk yıl kadar hapisanede kaldıktan sonra, Sultan İkinci Abdülhamid'in çıkarmış olduğu bir af iradesi ile başka bir vilayette münasip bir görev verilmek şartıyla affedilmiş, Selanik'le Manastır arasında çalışmak üzere, 13 Temmuz 1898'de seyyar posta memurluğuna atanmıştı. Bir yıl sonra da Selanik vilayeti Posta ve Telgraf Başmüdürlüğünde katipliğe tayin edilmişti. 15 Nisan 1903'te aynı kurumun tahrirat başkatipliğine yükseltilmişti. Bu vazifesine devam ettiği yıllarda, gizli olarak siyasetle de meşgul oluyordu.

Talât Bey, Posta-Telgraf idaresindeki görevinin yanı sıra Alyans Israelité okulunda bazı dostlarının aracılığı ile Türkçe öğretmenliğine de başlamıştı. Talât Bey'in Alyans Israelite okulunda öğretmen olması, onun hayatında önemli bir yer teşkil etmişti. Çünkü yakın çevresinden duyamayacağı, öğrenemeyeceği bazı değer yargılarını bu okul ortamında elde etmişti. Alyans okulundaki görevi Talât Bey'in çeşitli konularda bilgisinin artmasını sağlamıştı.

Talât Bey'in eniştesi İsmail Yürük'le 1885 yılında tanışması ve eniştesi ile olan münasebetleri Talât Bey'in fikri ve siyasi hayatında dönüm noktasını teşkil etmişti.

İsmail Yürük, kayınbiraderi Talât'a, Sultan Abdülhamid'i devirmek ve istibdadı kaldırmak için Avrupa ve Mısır'da çalışan Türk vatanperverlerinin faaliyetlerini anlatıyordu. Talât Bey'in yönetim aleyhine fikirlerinin gelişmesinde etkili olan bir diğer kişi de, o dönemde kimsenin dikkatini çekmeyen kirli sarıklı, yırtık cüppesiyle ortalarda dolaşan, daha sonraları mebusluk da yapan Hafız İbrahim idi.

Talât Bey, Edirne'de muhitini genişletiyordu. Edirne'deki yakın çevresi, Merkez hastanesi baş tabibi Doktor Mehmed Bey, Süvari Alayı Tabibi Doktor İsmail Bey, Mülkiye İdadi Mektebi Müdürü Behçet Bey, nüfus kâtibi Edirne eşrafından Kaltakkıran Faik Bey, Gümrük memurlarından Necip Efendi idi.

Henüz bir teşekkül meydana getirmemişlerdi ama istibdat aleyhindeki fikirlerini, Edirne'nin bütün gençlerine ve aydınlarına yaymışlardı. Bu toplantılarda okunan gazete ve risaleler ile fikirlerini halk arasında yaymaya çalışıyorlardı. Yapılan gizli toplantı ve müzakereler, 1895 ortalarına kadar devam etti. Toplantıların müdavimleri epeyce çoğaldığı için, artık bir teşekkül vücuda getirmeyi düşünüyorlardı.

Talât Bey, İttihat-Terakki isminde bir gizli cemiyet kurmaya teşebbüsten Edirne İstinaf Mahkemesi'nce suçlu bulundu ve derhal 30 Temmuz 1897'de memuriyetten azledilerek mahkumiyetini geçirmek için Edirne hapisanesine gönderildi.

Talât Bey, hapis hayatı boyunca boş durmuyor, mahkemenin kendisini siyasi yasaklı saymasına ve siyasetten uzak kalması için hapse atmasına rağmen hapishanedeki diğer mahkumları ve münevverleri istibdat aleyhine harekete teşvike devam ediyordu. Fırsat buldukça Paris'teki muhaliflere mektuplar gönderiyordu. Bu arada kendileri hakkında verilen cezanın saray tarafından onaylanmasını beklerken Sultan Abdülhamid'in, mahkemenin verdiği cezaları affettiği haberi geldi. Talât Bey ve arkadaşları, yaklaşık bir buçuk yıl kaldıkları hapishaneden, Edirne'de kalmamak ve İstanbul'a gitmemek şartıyla tahliye oluyorlardı. Geri kalan cezaları sürgüne çevrilmiş oluyordu. Talât Bey, Selânik'te ikameti uygun gördü ve oraya gitti.

Aradan birkaç ay geçtikten sonra oradaki eski meslektaşları olan postacılarla samimiyet kurdu. Selânik'teki postacı dostları onun tekrar Posta idaresinde göreve başlamasına aracı oldular. Böylece Talât Bey, 13 Temmuz 1898'den itibaren 540 kuruş maaşla Selânik ile Manastır arasında çalışmak üzere seyyar posta memurluğuna tayin edildi.

14 Nisan 1899'da Talât Bey artık Selânik Posta idaresi merkezinde katiplik görevine atanmıştı. Çevresi de bir hayli genişlemişti. Selânik'in aydınları ve ileri gelen zevatı ile tanışmış, onlarla fikir alış veriş ve düşüncelerini aktarabilecek kadar samimiyet kurmuştu. Talât Bey, aynı fikirleri paylaştığı arkadaşlarıyla sıkça toplantılar yapıyor, takip edilme endişesiyle gizli ve özel mekânlarda bir araya geliyorlardı. 1899 Ağustos'unda bir Cuma günü yedi arkadaşıyla Selânik'in meşhur mesire yerlerinden olan Çavuş Manastır'na gittiler. Yapılan siyasi sohbetler sırasında Talât Bey, artık harekete geçme zamanının geldiğini, bunun için evvela padişahı tahttan indirmenin gerektiğini söylüyordu. Ortaya atılan fikrinin nasıl gerçekleşeceğini soran arkadaşlarına; Avrupa'dakilerle haberleşerek, onlarla ortak kararlar alarak gerçekleştirebileceklerini söyledi.

Talât Bey'in bu fikri, arkadaşlarınca kabul gördü. Hemen orada Paris'e bir mektup yazdılar. Mektupta, Selânik'te gizli bir teşkilat kurmaya karar verdiklerini, fikirlerini ve plânlarını anlattılar. Kısa bir zaman sonra gelen cevapta Paris'teki Jön Türkler, Selânik'tekilerin bu düşüncelerini uygun görüyorlardı. İhtiyat ve basiretle idare edilecek olan bu teşkilatın, memlekete çok büyük faydalar temin edeceğine dair fikirler beyan etmişlerdi. Artık fikirler ve hayaller gerçeğe yönelmişti. Talât Bey'i Talât Bey yapan, onun bu inisiyatifi, kararı ve cesareti olmuştu.

Gizli olarak kurulmasına rağmen siyasi ve sosyal ortamın müsait olması sebebiyle Selânik'te başlayan bu hareket kısa zamanda Makedonya'nın ve Balkanların diğer şehirlerine yayıldı. Kısa bir süre sonra cemiyetin Manastır kolu kuruldu. Böylece Manastır, ikinci önemli merkez haline geldi. Bunun hemen ardından, Resne, Ohri, Üsküp, Gevyeli, Serez, Edirne ve Drama komiteleri kurularak, hareket Balkanlarda etkili bir kontrol ağı oluşturmuştu.

Cemiyetin fikirlerinin hızla yayılması sırasında faydalandığı kurumlardan birisi Selânik ve Makedonya'da bulunan Mason localarıydı. Selânik'te İtalya maşrığına bağlı Makedonya Rizorta, Laborlux, İspanyol Maşrığına bağlı Perseveratzia, Fransa Maşrığına bağlı l'Avenir de Orient, Veritas Locaları vardı. Ayrıca Atina Maşrığına bağlı mason locaları da bulunuyordu. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin gelişmesinde etkili olan localar Makedonya Rizorta ve Veritas localarıdır. Talât Bey, Mithat Şükrü, Kazım Nami, Makedonya Rizorta Locasına üyeydiler. Veritas Locasının üstadı azamı ise daha sonra İttihat ve Terakki merkez-i umumi azası olan Emanuel Karasu idi. Selânik'te Genç Türkler, güvenli toplantı mekânları ararken, Karasu onlara toplantılarını mason localarında yapma fikrini vermişti. Bu nedenle Karasu, İtalya maşrığı-ı azamı ile Genç Türkler arasındaki gerçek bağlantı kuran kişi idi. Bu locada Talât Bey, Naki Bey, İsmail Canbolat ve Cemal Paşa'lar bulunmaktaydı.

24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanının ardından, Mebuslar Meclisi'nin toplanması ve bunun için seçimlerin

yapılması kararlaştırılmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Heyeti ileri gelenleri çeşitli merkezlerden aday olmuşlardı. Talât Bey de memleketi olan Edirne'den aday oldu. Talât Bey ve Asım Bey, 90'ar oy, Rıza Tevfik 93 oy olarak mebus seçildiler. Seçimlerin sonunda Mebuslar Meclisi, 17 Aralık 1908'de Ayasofya yakınındaki Adliye binasında görkemli bir törenle açıldı.

Bir Müddet sonra İstanbul'da siyasi ortam oldukça gerilmiş ve siyasi hayata daha yeni başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif düşünce ve hareketler artmaya başlamıştı. Sonunda tarihimize 31 Mart Hadisesi olarak geçen siyasi olay meydana geldi. Mebusların ve Ayan Meclisi üyelerinin önemli bir bölümü Ayastefanos'ta toplanarak Meclis-i Milli şeklide toplantılarına devam ettiler. Olayları yatıştırmak için Hareket Ordusu'nu davet ettiler.

Hareket Ordusu'nun büyük bölümünün Ayastefanos'a gelmesinin ardından, Talât Bey, bir heyet oluşturarak, buradan hükümete, isyancı askerlere ve öğrencilere beyannameler hazırlayıp göndermeye başladı.

Hareket Ordusu İstanbul'a girdi ve isyanı bastırdı, ardından Meclis-i Milli'ye, güvenliğin sağlandığı yönünde haber gönderilerek, İstanbul'da kendi binasında toplanabileceği tebliğ edildi. Bunun üzerine Meclis, 27 Nisan 1909'da Ayasofya'daki kendi binasında toplandı. Said Paşa'nın başkanlığında yapılan gizli oturum sonunda, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine karar verildi. Bunun için Şeyhülislamdan fetva alınması gerekiyordu. Hal fetvasını almakla görevlendirilen Talât Bey, hal günü sabahleyin şeyhülislâm ile fetva emini Nuri Efendiyi Meclis-i Mabusan'a getirerek hazırlanan fetva gereğince Sultan İkinci Abdülhamid'e tahttan indirildi, yerine Sultan Mehmet Reşat saltanat makamına getirildi.

Bu siyasi olayların ardından Talât Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci Sadrazamlığı döneminde 8 Ağustos 1909'da Dâhiliye Nazırı oldu. Bu göreve geldiği ilk günlerde Adana Ermeni olayları meydana gelmişti. Ardından Arnavutluk'ta ortaya çıkan Malisör İsyanı ve bu isyana karşı Osmanlı Devleti'nin yeterli tedbirleri alamaması üzerine kendisine karşı Mecliste ve hükümette muhalefet artmıştı. Talât Bey'in bu ilk Dâhiliye Nazırlığı dönemi 18 Şubat 1910'da istifasına kadar sürmüştü.

Balkan Harbi sırasında Talât Bey, gönüllü yazılmak suretiyle orduya katılmıştı. Talât Bey gibi siyasi yönü bulunan bir kişinin orduya katılması çeşitli yorumlara yol açmıştı. Bâbîâli Baskını'ndan sonra İttihatçılar tarafından sadrazamlığa getirilen Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te bir suikast sonucu ölümü üzerine, Hariciye Nazırı Said Halim Paşa 12 Haziran'da sadrazam oldu. Böylece İttihat ve Terakki tam manasıyla iktidarı ele geçirmiş oldu. Talât Bey de yeni kurulan Said Halim Paşa Hükümeti'nde ikinci defa Dâhiliye Nazırı oldu. Talât Bey'in ikinci Dâhiliye Nazırlığı döneminde en önemli icraatı Edirne'nin geri alınması olmuştu.

Talât Bey'in Dâhiliye Nazırı seçildiği ilk günlerde İngiltere'ye bir seyahat yaptığı ve İngiliz Hükümeti ile ittifak arayışına girmişti. Ancak bu seyahatten, İngiltere'nin olası bir savaşta zaten Osmanlı topraklarını paylaşma niyetinde olduğu için Osmanlı Devleti'nin bu teklifine sıcak bakmadığı için, olumlu bir sonuç alınamamıştı. Birinci Dünya Harbi'nin devam ettiği ve Talât Bey'in Dâhiliye Nazırı olarak fiilen müdahale etmek zorunda kaldığı, içinde yer aldığı ve uzun yıllar tartışmalara ve iddialara neden olan önemli bir olay da Ermeni Tehciridir. Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce, Ermeni komiteleri, başta patrikhane olmak üzere, Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi halinde alacakları durumu tespit için toplantılar yapıyorlardı.

Dâhiliye Nazırı Talât Bey, Ermenilerin çıkarttıkları olay ve katliamlara seferberlik ilânından itibaren dokuz ay tahammül ettikten sonra, bu konuda daha kalıcı tedbirler almak zorunda kaldı. Özellikle 9 Şubat 1915'te Van isyanının başlaması

üzerine, bu olayları başlatan ve Ermenileri silahlandıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yolladı. Bu tamimde; Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması isteniyordu. Bütün vilayetlerden, gayrimüslimlerin, bilhassa Ermenilerin elinde bulunan silahların toplatılması istendi.

Dâhiliye Nazırı Talât Bey, durumun nezaketi karşısında geçici bir kanun çıkmadan ve Meclis-i Vükela kararı olmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni tehcirini başlattı.

Said Halim Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği günlerde hükümet ve İttihat ve Terakki ile düştüğü fikir ayrılıkları sebebiyle 3 Şubat 1917'de Sadrazamlıktan istifa etti. Bunun üzerine cemiyet içerisinde yapılan müzakereler sonunda, 4 Şubat 1917'de kendisine vezirlik rütbesi verilerek Talât Bey, sadrazam oldu.

Talât Paşa'nın sadaretinin ilk günlerinde, savaş ordu ve toplum üzerinde bütün ağırlığını hissettiriyordu. Başta ordu olmak üzere İstanbul ve diğer şehirlerin işesi, yani yiyecek içecek gibi ihtiyaçlarının temini büyük bir problem teşkil ediyordu. Savaş şartlarından istifade eden vurguncu ve stokçular türemişti. Bunların İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle ilişkileri olduğu iddiaları cemiyeti ve hükümeti zor durumda bırakıyordu. Talât Paşa, yolsuzluğu önlemek için kanuni tedbirler alma yoluna gitti. Bu meyanda 24 Mayıs 1917'de ihtikârı, yani karaborsacılığı önlemek için kanun çıkarttı ve bu suçu işleyenlere ağır cezai tedbirler aldırdı. Yine de bu tür suçlar önlenemeyince 1917 Ağustos'unda İlaş Nezareti kuruldu.

Almanların, 1918 Ağustos'undan itibaren İngiliz ve Fransızlara karşı yenilgiler almaya başlaması üzerine cephelerden artarda yenilgi haberleri gelmeye başladı. Bu olumsuzluklar içerisinde Talât Paşa, İtilaf Devletleriyle müttefiklerinin yapacakları anlaşmalarda Türk tarafının en iyi sonucu alabilmesi ümidiyle, 1918 Eylül ayı başlarında son defa Berlin'e gitti. Müttefiklerin birlikte hareket edecekleri düşüncesiyle Berlin'e gelen Talât Paşa, herkesin kendi başının derdine düştüğünü ve bağımsız olarak barış girişimlerinde bulunduğunu görünce, Makedonya cephesinin de düşmesi üzerine Bulgaristan yolunun kapanması tehlikesi belirlediği için, 28-29 Eylül 1918 günü derhal İstanbul'a döndü.

Talât Paşa, 7 Ekimde İttihat ve Terakki'nin Meclis grubunu topladı. Toplantıya katılanlar konuşmalarıyla Talât Paşa'yı sıkıştırıyorlardı. Toplantıdan edinilen intiba, Talât Paşa'nın ve hükümetin çok yıprandığı yönündedir. Neticede Paşa, 7 Ekim akşamı saraya gidip sadareten çekileceğini padişaha bildirdi. Kabinenin istifasını 7 Ekim akşamı vermişti, fakat resmi açıklama 13 Ekimde yapıldı.

Savaşın kaybedilmesi ve Talât Paşa'nın sadrazamlıktan istifasının ardından, Talât Paşa, Enver Paşa ve Merkezi Umumi azalarından Doktor Nazım, Doktor Bahaeddin Şakir ve Doktor Rusuhi'nin İstanbul'da kalmalarının sakıncalı olacağı kanaatine varıldı. Ortalık durulup, memleket yabancı işgalinden kurtulduktan sonra tekrar İstanbul'a dönmek üzere geçici bir süre için, Almanya'ya gidilmesine karar verildi.

Talât Paşa ve arkadaşlarını taşıyan Alman denizaltısı 2 Kasım'da Kırım yarımadasında ve Sivastopol'un yakınında Gözleve, yani Evpatorya'ya vardı. Almanlar, Talât Paşa ve arkadaşlarını Gözleve'de bekliyorlardı. Türk heyetinin Almanya'ya hareketleri için bir askeri tren hazırlamışlardı. Bu trene binen Talât Paşa ve arkadaşları, Gözleve'den ayrılarak, hiçbir zorlukla karşılaşmadan 8 Kasım 1918'de Alman sınırına geldiler. Bu günlerde Almanya'da da siyasi çalkantılar olmaktadır ve karışıklıklar çıkmıştı.

Talât Paşa, Berlin'e yerleştiği ilk dönemlerde, nasıl bir siyasi faaliyet yapması gerektiği konusunda çalışmalarda bulunmuş, bu çerçevede, Almanya içerisinde çıktığı iki seyahatin ardından diğer Avrupa ülkelerine de gitmeye karar

vermişti. Talât Paşa, Lahey’de Huysmans ile görüşmesinin ardından Bolşevizme karşı duymuş olduğu alaka neticesinde, Bolşeviklerle temasa geçmek için girişimlerde bulunmuştu. Talât Paşa ve arkadaşlarının bu görüşmelerden maksadı; Anadolu’daki milli hareketin İngiltere’nin başını çektiği batılı emperyalistlere karşı birlikte hareket edebilecek duruma getirilmesi idi.

Daha sonraki dönemlerde Talât Paşa’nın, Bolşeviklerle münasebetlerini kestiği görülür. Paşa’nın bu düşüncesindeki en büyük etken, Bolşeviklerin Türklere ve Müslümanlara karşı uyguladıkları politikalarıdır. Yeni Sovyet idarecilerini ve onların düşüncelerini Brest-Litovsk müzakerelerinden beri iyi tanıyan Talât Paşa; Bolşevikler, Müslümanlara bağımsızlık ve özgürlük konusunda vaat ettikleri her şeyi imha ettiklerini, tekrar çarlık döneminin eski politikalarını uygulamaya koyduklarını iddia ediyordu.

Talât Paşa, Berlin’de geçirdiği, yaklaşık iki buçuk yılı aşkın bir zaman zarfında, kendisine yakın gördüğü yabancı çevrelerle temasa geçmiş ve bu arada elde ettiği bilgileri ve belgeleri Anadolu’daki Millî Mücadelenin lideri Mustafa Kemal Paşaya mektupla haber vermiştir.

Talât Paşa Mustafa Kemâl’e yazdığı ilk mektubunda, hem Mustafa Kemâl’e memleketin kurtuluşuna dair kendi düşüncelerini belirtmiş, hem de yurt dışındaki İttihatçıların faaliyetlerini anlatmış, onların lideri olarak Mustafa Kemâl’e ortak çalışmalar konusunda bazı teklifler de bulunmuştur.

Söz konusu mektupta Talât Paşa, yurt dışına çıktığı andan itibaren yaptığı bütün siyasi faaliyetlerini ve Avrupa kamuoyunda Türklere karşı oluşan düşünceleri belirtiyor, ardından bütün bunlara karşı ortak hareket planlarını aktarıyordu.

Mustafa Kemâl Paşanın bu mektuba 20.11.1920 tarihinde verdiği cevap da teknik açıdan Talât Paşanın gibi kaleme alınmıştır. Mustafa Kemâl Paşa, mektubunda o güne kadar Millî Mücadele uğrunda yaptıklarını özetlerken, diğer taraftan da teşkilatlanma ve mücadelenin başarısıyla ilgili bir strateji çizmektedir. İlk bakışta bu stratejinin kademeli olduğunu ve bunun için de Avrupa’daki İttihatçıların rollerinin ne olması gerektiğinin de açıklandığı söylenebilir.

Mustafa Kemâl Paşa, o zamana kadar Erzurum ve Sivas kongrelerinin toplanarak Türk istiklâlinin temini için kararlar aldığını, Sivas Kongresi’nde bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin birleştirildiğini ve bu teşkilâtların birbirinden haberi kılındığını; ayrıca, bütün bu faaliyetleri tekelden yönetmek için bir “Heyet-i Temsiliye” oluşturulduğunu, bunun riyasetinin de kendisinde bulunduğunu anlatmaktadır.

Mustafa Kemâl’in Araplarla ilgili olarak, Talât Paşanın teklif ettiği formülü kabul ettiği söylenebilir. *“Suriye ve Iraklılar ile öteden beri münasebet tesis etmiş ve kendileri İngiliz ve Fransızlar aleyhinde teşebbüsata geçirilmiştir. Daha ciddi esaslar dâhilinde, tevhid-i hareket için nezdimize gelmiş olan selahiyetdar Arap murahhasları ile mukarrerat ittihaz edilmiştir. Araplara karşı bidayetden beri ifade ettiğimiz siyasî formül şudur: Her millet kendi dâhilinde istiklâlini kurtardıktan sonra (konfederasyon) halinde birleşmek; bu husus Araplarca maalmemnuniye kabul edilmiştir”*.

Kafkasya’ya ilişkin faaliyetler konusunda Mustafa Kemâl, Halil Paşa ile görüştüğünü ve onu “Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’da Çerkeslerin istiklâllerini temin etmek, Azerbaycan ile ittifak etmiş olan Gürcistan ile itilaf halinde yaşamak” hususlarının sağlanması, aynı zamanda, bölgedeki Nuri Talât Paşa ve o sırada Türkistan’da olduğunu sandığı Enver Paşa ile münasebet kurmak için Kafkasya’ya gönderildiğini, kendisine bunlardan “peyderpey malumat” geldiğini söylemektedir.

Türk Millî Mücadelesinin başarısı için Talât Paşanın söylediği Türk ve İslâm kitlelerinden nasıl faydalanılması gerektiğini Mustafa Kemâl Paşa şöyle izah etmektedir:

“...Araplarla itilâfta kullandığım formülden ve Kafkasya’daki arkadaşlara verdiğimiz talimattan anlaşılacağı veçhile, benim de düşündüğüm, muhtelif İslâm kitlelerini mazhar-ı istiklâl olmak için bugün Türkiye’ye musallat düşmanlar aleyhine tahrik etmek ve bu suretle Türkiye’nin tazyikini tahfif ve kuvve-i maddî ve manevîyesini azamî menafii istihsal edebilecek suretle daha serbest ve âtiyen istikballerini kurtaracak islâm kitleleriyle konfederasyon halinde birleşmek. Şimdiye kadar masruf mesainin tecelli eden netayici şayan-ı memnuniyet gibi görünmektedir. Tahmin olduğuna göre, İtilâf Devletleri ilk zamanlarda tatbikini tasavvur ettikleri imha kararlarından sarf-ı nazar ederek Türkiye’nin mevcudiyetini tanımak kararına takarrüp ediyorlar”.

Bundan sonra, İtalyan ve Fransızların, İngilizler gibi, Millî Mücadele aleyhindeki tutumlarının sert olmadığını kabul eden Mustafa Kemâl Paşa, Amerika’nın da yumuşak bir tutum içinde bulunduğunu hatırlatıyor ve General Harbord ile Sivas’da uzun uzadıya görüştüklerini naklediyordu. Bolşeviklerle olan ilişkilerin Türkiye’de Bolşevik prensiplerinin tatbik edilmesi şartına bağlı tutulamayacağını; ancak Bolşevik yardımının sağlanabilmesi için gerekirse Bolşevikliğin ilânına dahi gidilebileceğini de söylemektedir.

Misak-ı Millî şeklinde ortaya konulan istiklâl hareketinin stratejisini ise Mustafa Kemâl Paşa şöyle açıklamaktadır: *“İtilâf devletleri yukarıda söylediğim hudut dâhilinde (Türk ve Kürt Millî hudutları - cenup hududu, İskenderun cenubu, Hatay ile Fusta arası, Cerablus Köprüsü ve şarkta Musul vilayeti) tamamıyeti milliyemizi ve istiklâlimizi bütün manasıyla kabul ve tasdik etmek şartıyla bir sulh yaparsa ve iktisaden temin-i menafi için dermeyan edeceği şurut, hakk-ı hayatımızı iptal etmeyecek derecede olursa, ba’dessulh çalışmak için müsait bir sahaya ve şeraite malik olabiliriz. Eğer istiklâlimiz iktisaden olduğundan ziyade siyaseten İngilizlerin taht-ı murakabesinde olacak surette sulh yaparsa âtiyen dahi serbesti-i harekâttan mahrum bırakılmış olacağız”.*

Eğer barış girişimleri neticesiz kalırsa, Mustafa Kemâl Paşa o zamân “biraz yumuşatılmış” bir barışın ilk hedef olarak kabulünden yanadır. Ancak, İtilâf Devletleri çok ağır şartlardaki barış anlaşmasını Padişaha ve Meclis-i Mebusan’a kabul ettirirlerse, buna karşı harekete geçmeyi teklif etmektedir. Bu harekete geçişte ise, iki yol denenebilir. Birincisi Padişah, sulhdan vazgeçirilmek hususunda ikna edilecek; eğer bu durum olmazsa, Mustafa Kemâl Paşa bizzat kendisi “bir asi olarak” harekete geçecektir.

Bundan sonra, “Türkiye’deki mesainin tarihî mesuliyeti teşebbüsât ve faaliyet-i şahsiyem ile alakadar bulundurulunca rey ve mütalaam haricindeki teşebbüslere muarızım” diyen Mustafa Kemâl Paşa, Türkiye’nin menfaatlerine uygun her türlü teşebbüsü de hürmetle karşılayacağını; ancak, son kararın mutlaka kendisine ait olması gerektiğini söylemiştir ki, bu bölüm İttihatçıların Millî Mücadele hareketiyle temaslarındaki yerin ne olacağı konusunda da açıklıklar getirmektedir. Mustafa Kemâl Paşa, bu hususta, “Ecnebler ile dahi yapılacak her türlü temas ve itilâflarda son söz ve son karar buraya ta’lik olmalıdır. Meselâ, (Lenin)’in tasdikine ta’liken (Radek) ile anlaşma benim tarafımdan da tasdik ile mukayyet olmalıdır.” demektedir. Sulhtan sonra ise, memleketin siyasî geleceği ile ilgili olarak “daha esaslı projeler yapılabileceğini” söyleyerek de Talât Paşanın teklifi olan ve sulh sonrasında memleketin içinde yeniden kuvvetli bir fırka kurarak (İttihad ve Terakkî Fırkası veya onun yerine kurulacak bir başka fırka) siyasî hayata girmek düşüncesini pek tasvip etmemiş görünmektedir. Mustafa Kemâl Paşa mektubunun sonunda, Cavid Bey’ in memleket için faydalı bir insan olduğu ve olmaya devam edeceği yolundaki Talât Paşanın görüşüne katıldığını; eğer mümkünse, kendisine elli bin liranın gönderilmesini istemektedir.

Mustafa Kemal Paşa mektubunun, Talât Paşanın mektubuna asıl cevap teşkil eden ve ortak hareket şeklinde yapılması gerekenleri yazdığı bölümünde şöyle diyordu: "...Türkiye'nin menafine mutabık her türlü muhassala-i mesaiyi hürmetle karşılarım. Müdavele-i efkârla mütalaatımdan gaye-i umumiye nafi olabilecek fedakârlığı yapmakta tereddüt etmem. Ancak, ikinci üçüncü derecede vesaitle mukarrerat-ı umumiyyeye tesir yapacak her türlü temas ve teşebbüsleri mahzurlu gördüm. Ecnebler ile dahi yapılacak her türlü temas ve itilaflarda son söz ve son karar buraya talik olunmalıdır. Mesela, Lenin'in tasdikine taliken Radek ile anlaşma benim tarafımdan da tasdik ile mukayyed olmalıdır. Sulhan sonraki mesai-i müştereke için daha esaslı projeler yapılabilir. Sulha kadar takip edilmekte olan hatt-ı harekette devam maksada kâfi gelebilir zannederim. Müsait gibi görünen vaziyet-i ahire-i siyasiyenin büsbütün makûs bir şekil ve renk alması ihtimaline karşı mücadeleye devam esas olarak kabul olunmalıdır.

Bir seneden beri Avrupa'daki mesainiz şayan-ı memnuniyettir. Aynı tarzda saf-ı mesaiye devam daha faydeli netayic verecektir. Ben müdafaa ettiğim prensipler meyanında Harb-i Umumi'ye duhulün zaruri olduğunu ve harbe duhul ettikten sonra grubuna dâhil bulunmanın yine zaruri olduğunu ve bundan dolayı harp mesûlü aramak mantıksız olduğunu ael'itlak Kanun-u Esasi ahkâmına mugayir hareket edilmiş ise bu suretle hareket eden kabineleri meydana çıkarmak ve haklarında ahkâm-ı kanuniye tatbik etmek için mütarekeden evvel Balkan Harbi'nden itibaren ve mütarekeden bugüne mevki-i iktidara geçen kabineleri nazar-ı dikkate almak lazım geleceğini ifade ediyorum. İşbu nokta-i nazarlarımı, benden, Harb-i Umumi'yi ilan eden kabine ve Harb-i Umumi'ye duhul ve Alman taraftarlığı aleyhine resmen nokta-i nazarlarımı esbap serd ederek müdafaa ettim. Ecanible dahi münasebatımda aynı nokta-i nazarların müdafaasını iltizam ettim. Ermeni mesaili hakkında en ziyade aleyhimizde bulunan Amerikalılardır. General Harbord'a verdiğim izahat müşarünileyhde azîm tahavvül husule getirdi ve beni tasdik etti. İstanbul'da İtalya mümessil-i siyasiliğinde bulunmuş olan Sforza ile benim de hususi dostluğum vardır.

Cavid Beyin mesâisini her zaman semere bahş bulurum. Sizin de takdir ettiğiniz gibi bir zaman için münasebatımızın bilhassa hafi tutulması pek mühimdir. Refet Beyi, pek mühim olan Denizli cephesindeki kuvvetlere kumandan tayin ettik. Yunanlıların taarruz hazırlıklarında buldukları bu sıralarda oradan ayrılması mümkün değildir. Buna mümasil muktedir ve şayan-ı itimat arkadaşların kâffesi vücutlarıyla kaim mühim vezayif üzerinde bulunuyorlar. Şimdilik Asım Beyin sür'at-i mümkin ile tekrar size mülaki olması ve yine kendisinin avdetiyle aramızdaki rabıta muhafaza eylesini daha emin ve sehîl buluyorum. Parasızlıktan bahsediyorsunuz. Maatteessüf ben de ondan bahsedeceğim. Bugün içinde bulunduğum vaziyete girerken beş param olmadığını suhuletle tahmin edeceğinizden eminim. Girdikten sonra da İstanbul'da bol bol mevaidda bulunan zengin zevatın bizi derhatır edeceklerini farz etmek gafletinde buldum. Milletten para istemek, onlara en mukaddes gayeler hakkında bile şüphe ve tereddüt ilka ediyor. Bundan başka muhaliflerin en kuvvetli propaganda silahını teşkil ediyor. Bu sebeple pek elim ihtiyacat içinde dua ile iş görmeye çalışıyoruz. Fakat bittabii parasızlık yüzünden birçok nafi teşebbüsler ve kat'î ihtiyaçlar temin ve tatmin edilemiyor. Binaenaleyh sizden şimdilik hiç olmazsa elli bin liranın Asım Bey'le gönderilmesine intizar eylerim.

Şimdilik münasebet ve irtibatımızın yalnız benimle ve yalnız Asım Bey vasıtasıyla olmasını lüzumlu görürüm, çünkü başka vasıtalarla ve başka şahıslar ile münasebette bulunduğunuz takdirde derhal şuyû bulur. Nitekim bulmuştur. Bu takdirde memlekette bütün teşebbüsümüzü zaten tefsir etmekte oldukları İttihatçılık ile tavsif ederek kuvvetimizi tenkis için düşmanlara ve fırsat vermiş oluruz".

Mustafa Kemâl Paşa, Talât Paşaya yazdığı 25 Ekim 1920 tarihli ikinci mektubunda ise, kendisinin memleket içinde ve Talât Paşa ile arkadaşlarının memleket haricindeki mesailerinin istiklâl mücadelesi için faydasına değinmekte, "Avrupa

ahvaline dair” Talât Paşada toplanan bilgilerin hemen kendisine gönderilmesini istemektedir. Bu durum, bu mektuba göre İttihatçı liderlerin Millî Mücadele ile temaslarının hangi biçimde olması gerektiğini daha iyi anlatmaktadır. Zira Ankara Hükümeti artık yavaş yavaş Avrupa’daki teşkilâtlanmasını düzenlemektedir. Demek ki, Talât Paşa ve çevresi de bu teşkilatlardan her hangi birisine yardım eden ve bir siyasî niteliği olmayan gruptan birisidir.

Talât Paşa, yukarıda teferruatından bahsettiğimiz ilk mektubunda, Millî Mücadele’ye yardım temin edilmesi için Türk ve İslâm âleminden faydalanılmasını ve bu uğurda teşkilâtlanılmasını söylemek suretiyle Pantürkist ve Panislâmist iki politika teklif etmektedir. Mektubun tamamını göz önünde bulundurarak, Panislâmist politikanın Talât Paşanın görüşlerinde daha fazla yer ettiğini söylenebilir.

Hemen belirtmeliyiz ki, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Panislâmist politika İngiltere’nin, Pantürkist politika ise Rusya’nın korktuğu iki siyasî plân olmuştur. Çünkü İngiltere, o yıllarda pek çok Müslüman sömürgesi olan bir imparatorluk durumunda idi. Rusya ise, aynı şekilde, hemen hemen bütün Asya Türk topluluklarını hâkimiyeti altına almıştı. Talât Paşanın İslâmcı tekliflerinin ağır basması İngilizlerin I. Dünya Savaşı’nda bağımsızlık verecekleri gibi vaatlerle Osmanlıya karşı isyan ettirdikleri Arap topluluklarına bağımsızlıklarını vermemelerinden doğan hoşnutsuzluktan dolayı Arap önderlerinin İttihatçılar ile birlikte hareket etmelerinden de kaynaklanmaktadır. Aslında, Talât Paşanın mektubunda bahsettiği federatif çözüm 1918 yılında Ziya Gökalp ve çevresi tarafından ortaya atılmıştı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nu örnek göstermekteydi. Ayrıca, İttihatçı liderlerin o günkü politikalarının İngiliz aleyhtarı olduğunu ve Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştıklarını göz önüne alırsak İslâmcı projelerin ağır basmış olması daha kolay anlaşılacaktır.

Bolşeviklerle olan siyasî münasebetlere rağmen, Pantürkist bir politikanın nasıl uygulanabileceği sorusu ise Talât Paşa tarafından yeterince açıklık getirilememektedir. Talât Paşa, Herbert Aubrey ile görüşmesinde Altı Kızıl Cumhuriyet’ten söz ederek, onların tam kızıl olmadıklarını söylemiş ve muhtar yönetimlere sahip olduklarını savunmuştu. Bolşevik İhtilâli’nin ilk günlerinde ortaya atılan Çarlık esiri bütün milletlere hürriyetlerinin verileceği görüşünün bu noktada tesiri olsa gerekir. Yani, Bolşeviklerle iyi geçinmek ve ortak düşmana karşı müttefik olarak hareket etmek düşüncesi, Talât Paşayı kısmen de olsa Pantürkist düşünceden uzak tutuyor olmalıdır. Bu durumda, İttihatçılar arasındaki liderlik çekişmelerinde, Türk toplulukları arasında daha fazla itibarı olan liderin Enver Paşa olmasını da unutmamak gerekir.

Mustafa Kemâl Paşa ise, bunlardan ve diğer elde edilebilecek güçlerden Millî Mücadele için faydalanılmasını prensip olarak kabul etmekle birlikte, temelde bütün bu çalışmaların İngilizlerin Anadolu üzerindeki tazyikini hafifletmeye yönelik olmasını, Bolşeviklerle olan temaslarda bu konuya dikkat edilmesi gerektiği görüşündedir. Mustafa Kemâl Paşa, bütün gayretlerin Millî Mücadele’yi başarıya, ulaştırmaya yönelik olmasını ve Millî Mücadele ile doğrudan doğruya ilgili girişimlerde son sözün mutlaka kendisinde bulunması hususunda ısrarlıdır. Millî Mücadele’nin başarısı konusunda ise, yukarıda teferruatından bahsettiğimiz kademeli bir plân teklif etmektedir. Bu mektubun 29 Şubat 1920’de henüz İstanbul’da Meclis-i Mebusan’ın çalıştığı ve Mustafa Kemal’in meclisi denetlemesinin oldukça zor olduğu günlerde yazılmış olması dikkate alınınca söz konusu kademeli planın nasıl gerçekleştirildiği daha iyi anlaşılacaktır. Bu yönleriyle, Talât Paşanın yorumları daha makul görünmektedir.

Mustafa Kemâl Paşa, her iki mektubundan da verdiğimiz pasajlardan anlaşılacağı üzere Talât Paşanın Millî Mücadeleye karşılık beklemeksizin ve siyasî bir nitelik taşımaksızın yapılacak yardımlaşma teklifleri dışındaki tekliflerini kabul etmemektedir. Talât Paşanın sulhtan sonra kuvvetli bir fırka kurarak Meclis’e hâkim olma fikri, sulhtan sonra daha esaslı projeler yapılabileceği şeklinde reddedilirken, onların sadece birer fert olarak siyasî nüfuzlarını da

kullanmak suretiyle memleket haricinde çalışmalarını teklif edilmekte ve özellikle ikinci mektupta biraz daha sertleşen ifadelerle onlar, dışarıda Ankara Hükümeti'nin resmî temsilcisi olmayan gruplardan birisi olarak kabul edilmektedir. Zaten o günlerde, Mustafa Kemâl Paşa da Sivas Kongresi'nde birleştirdiği Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri içindeki çok sayıdaki İttihatçıyı kendine has yöntemleriyle yanına çekmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla, yurt dışındaki İttihatçı liderlere olan ihtiyacı da yavaş yavaş azalmaktadır. İşte böyle bir ortamda, Mustafa Kemal Paşa, yurt dışındaki İttihatçı liderlerin Ankara Hükümeti adına bir takım girişimlerden haliyle rahatsızlık duyacaktır.

Talât Paşa ise, tekliflerinin en önemli bölümleri Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmekle birlikte kendi çevresinde bütün tekliflerinin Ankara'ca kabul edildiği şeklinde yaymıştır. Bu davranış kasıtlı olmalıdır. Zira dışarıdaki hareketlerin liderliğini elinde bulundurmak isteyen Talât Paşa, hem bunu kaybetmemek hem de kendi fikri olan "sulhan sonra yeni bir fırka kurarak iktidarı ele almak" yolundaki düşüncelerini diğer arkadaşlarına da kabul ettirebilmek için bu şekilde davranmak zorundaydı. Nitekim İttihatçılar arasındaki bu görüş ayrılıkları konusunda Enver Paşa, 1 Aralık 1919 tarihinde Cemâl Paşaya yazdığı mektupta, şimdilik Talât Paşa ile ayrı çalışıyormuş vaziyetini göstermemek istediğini söylemekte, Talât Paşanın ölümünden sonra 20 Mart 1921 tarihli raporda da (İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadi'nin bir raporu), Talât Paşanın her faaliyeti kendi şahsında toplamış olmasından dolayı ölümünün büyük kayıplar yarattığını ve aslında şahsa değil teşkilâta önem verilmesi gerektiği görüşünü savunmaktadır.

Talât Paşa, Berlin'e taşındıktan bir müddet sonra, sıhhatinin de bozulduğu ve şeker hastalığına yakalandığı biliniyor. Bu nedenle doktorun tavsiye ettiği üzere günlük hayatına dikkat ediyordu. Sokağa yalnız sabahları çıkıyor, mutadı olan aheste yürüyüşüyle hayvanat bahçesine giriyor, orada bir tur yapıyor, bahçedeki Şark Kahvesi'nde oturuyor, bazı dostlarıyla konuşuyor, yemek vaktinden evvel yine evine dönüyordu.

Öldürüldüğü gün Talât Paşa, mutadı olan saatte sokağa çıkarak yine aheste yürüyüşü ile hayvanat bahçesine doğru yürümeye başladı. Cinayeti işleyen Solomon Teilirian ve arkadaşları, kendisini karşıdaki kaldırımdan takip ediyorlar, gözden kaybetmemeye çalışıyorlardı. Teilirian yalnız bulunuyor, arkadaşları bir otomobil ile onu beş on adım geriden takip ediyordu. Talât Paşa, hayvanat bahçesine girdi. Sirtında kurşuni renkte bir pardösü vardı. Bahçede bir tur attı ve Şark Kahvesi'nde oturup bir kahve içtikten sonra evine gitmek üzere kalktı, yürümeye başladı. Talât Paşa, evinin bulunduğu Hardenberg sokağına girdi. Tam 17 numaralı evin önüne geldiğinde, katil Paşa'nın omzuna dokunarak "Talât, Talât!" diye seslendi. O da arkasını dönünce katil başına bir kurşun sıkıp, silahı olay yerine bırakıp kaçtı. Talât Paşa can vererek yere yığıldı. Civarda bulunanlar kaçmak üzere olan katili yakaladı ve polise teslim ettiler.

15 Mart 1921, Salı günü saat 11 sıralarında meydana gelen suikastın ardından cenaze morga kaldırıldı, sonra, 19 Mart Cumartesi günü yapılan cenaze töreninin ardından, daha sonra memlekete getirmek amacıyla tahnit edilerek, Berlin'de Müslüman mezarlığında bulunan özel bir mekânda koruma altına alındı.

İkinci Dünya Savaşının bütün şiddetiyle devam ettiği günlerde, Türkiye ve Alman devletleri arasında yapılan müzakereler sonunda, Hitler Hükümeti, Talât Paşa'nın, 1921'de öldürülmesinin ardından tahnit edilerek özel bir şekilde gömülen cesedini Türkiye'ye iadesine karar verdi. Bunun üzerine cenazenin nakil işlemleri için bir heyet teşkil edilerek Almanya'ya gönderildi.

Talât Paşa'nın naaşı, 20 Şubat 1943'te, Berlin'den İstanbul'a gelirken, özellikle, Talât Paşa'nın doğum yeri olan Edirne'de, Paşa'nın cenazesi büyük heyecan uyandırmıştı. Paşa'nın naşını taşıyan tren 25 Şubat 1943 sabahı erken saatlerde, Sirkeci Garına gelmiş, naaş buradan alınarak Şişli Sıhhat Yurdu'na oradan da Hürriyet-i Ebediye Tepesine

nakledilmişti.

Talât Paşa'nın cenaze korteji, Şişli tramvay caddesini takiben Hürriyet-i Ebediye Tepesine getirilmiş ve orada, abidenin Kâğıthane tarafına bakan parmaklığın iç tarafında bir çam ağacının altında hazırlanan kabrine defnedilmişti.

Hasan BABACAN

KAYNAKÇA

Abdurrahman Şeref, "Sultan Hamid'in Tahttan İndirilişi", **Yakın Tarihimiz**, C 1, 1962, s.131-132.

AHMAD, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizm'e**, İstanbul 1996.

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, İstanbul 1992.

AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1987.

ALKAN, Ahmet Turan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ankara 1992.

AMCA, Hasan, **Doğmayan Hürriyet, Bir Devrin İcyüzü 1908-1918**, İstanbul 1989.

AUBREY, Herbert, "Talât Paşa", **Birikim**, Çev. Bingöl Erdumlu, S 2, Nisan 1975, s.47-57.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, Cilt 1, İstanbul 1970.

Babıali Evrak Odası (Sadaret) Defterleri.

Başbakanlık Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Evrakı.

Başbakanlık Kararlar Dairesi Müdürlüğü Evrakı.

BAYAR, Celal, **Ben De Yazdım: Millî Mücadeleye Giriş**, Cilt I-VIII, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara 1991.

BİRİNCİ, Ali, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, İstanbul 1990.

BLEDA, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul 1979.

BOLAYIR, Enver, **Talât Paşa'nın Hâtıraları**, İstanbul 1946.

BOSTAN, M. Hanefi, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, İstanbul 1992.

Cemal Paşa, **Hatırat**, İstanbul 1996.

CLEVELAND, William L., **Batı'ya Karşı İslâm Şekip Arslan'ın Mücadelesi**, İstanbul 1991.

ÇAVDAR, Tevfik, **Talât Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Ankara 1995.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM).

Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalem-i (DH. HMŞ).

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürlüğü (DH. KMS).

Dâhiliye Nezareti Siyasi İradeler Kataloğu (DH. SYS.).

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi DH. ŞFR.

DENKER, Arif Cemil, **İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları**, İstanbul 1992.

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT).

DURU, Kazım Nami, **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul 1957.

Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Ankara 1983.

ERTÜRK, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1996.

"Eşi Hayriye Hanım Talât Paşayı Anlatıyor", **Yakın Tarihimiz**, C 2, 1962, s.193-195.

HALE, William, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset, 1789'dan Günümüze**, İstanbul 1996.

Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, Ankara 1994.

IACOVELLA, Angelo, **Gönye ve Hilal İttihad-Terakki ve Masonluk**, İstanbul 1998.

İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, İstanbul 1987.

İNAL, İ. Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, Cilt III, İstanbul ty.

İrade-Meclis-i Mahsus.

KANSU, Aykut, **1908 Devrimi**, İstanbul 1995.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, İstanbul 1967.

KARABEKİR, Kâzım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, İstanbul 1995.

KIZILDOĞAN, Hüsrev Sami, "Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki", **Bellekten**, C 1, S 3-4, Ankara 1937.

KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, İstanbul 1948.

KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul 1945.

KURŞUN, Zekeriya, **Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

KUTAY, Cemal, "Talât Paşa'nın Berlin'deki Son Günleri", **Tarih Konuşuyor**, C I, S 2, Mart 1964.

KUTAY, Cemal, **Şehit Sadrazam Talât Paşa'nın Gurbet Hatıraları**, C I-III, İstanbul 1983.

KUTAY, Cemal, **Talât Paşa'yı Nasıl Vurdular?**, İstanbul 1956.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MVM).

MENTEŞE, Halil, **Halil Menteşe'nin Anıları**, İstanbul 1986.

Mevlânzâde Rıfat, **Türkiye İnkılâbının İçyüzü**, İstanbul 1993.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1994.

POMİANKOWİSKİ, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"**, İstanbul 1990.

RAMSAUR, Ernest Edmondson, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, İstanbul 1972.

SÂBİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi**, Cilt I-VI, İstanbul 1991.

Sicill-i Ahval Defteri.

SOKU, Ziya Şakir, **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talât, Cemal, Enver Paşa'lar**, İstanbul 1943.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909), Ankara 1996.

ŞİMŞİR, Bilâl N., **Atatürk İle Yazışmalar (1920-1923)**, Ankara 1992.

Tahsin Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları**, İstanbul 1931.

TANSU, Samih Nafiz, **İttihat ve Terakki İçinde Dönerler**, İstanbul 1960.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ed. Osman Okyar, Halil İnalçık, Ankara 1980.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, "Kurtuluş Savaşında Talât Paşa ile Mustafa Kemâl'in Mektuplaşmaları", **Bellekten**, C XLIV, S 174, Nisan 1980, s.301-346.

Telgraf ve Posta Nezareti İradeleri.

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, **Sultan Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar**, İstanbul 1992.

TROÇKİ, Leon, **Balkan Savaşları**, İstanbul 1995.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, **Görüp İşittiklerim**, Ankara 1987.

UNAT, Faik Reşit, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge", **Bellekten**, S 26, 1962, s.339-349.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "1908 Yılında II. Meşrutiyetin Ne Şekilde İlân Edildiğine Dair Vesikalar", **Bellekten**, C XX, S 77, 1956, s.103-174.

ÜNER, Ragıp, "İttihat ve Terakki'nin İki Önemli Adamı: Talât Paşa ve Küçük Talât Bey", **Hayat Tarih Mecmuası**, S 5, Mayıs 1976, s.78-83.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, **Talât Paşa**, İstanbul 1943.

YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, İstanbul 1997.

Yıldız Esas Evrakı (YEE).

YÖNTEM, Ali Canip, "Selânik'te 10 Temmuz Sabahı", **Yakın Tarihimiz**, C 2, 1962, s.257-259.

ZAPTÇIOĞLU, Dilek, "Talât Paşa Davası", **Cumhuriyet**, 20-25 Nisan 1993.

22/07/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/talat-pasa-1874-1921/?pdf=3342> adresinden erişilmiştir

